

Vladimir ANIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb

FORMULE ZA TABUIRANJE U HRVATSKOM JEZIKU

Formule za tabuiranje (neizricanje) u hrvatskom jeziku razmatraju se po temama: a. *bolest*, b. *smrt*, c. *seksualnost i estetika prirodnih funkcija*. Strukturiraju se kao: a. leksičko sredstvo, b. gramatički dovršen frazem, c. gramatički nedovršen idiom, d. jezično sredstvo izraženo slikom ili predodžbom (pokreta).

0.1. Korištenje jednojezičnih rječnika, kao i rad na takvim rječnicima, pribiru se kao iskustva s težnjom jezika (njegove frazeologije i okazionalno upotrijebljenih gramatičkih riječi) i vokabulara da izrazi i jezičnim znakom pokrije čovjekov pojmovni i doživljajni svijet. Iskustva koja sam stekao u radu na *Rječniku hrvatskoga jezika* upućuju i na obratnu težnju jezika: da nešto ne imenuje jezičnim sredstvom. Takvu težnju koja se temelji na tjeskobi, strahu i širim antropološkim razlozima nazvat ću *tabuiranjem*, a ustaljeno jezično sredstvo koje služi da se prirodna (ili primarna) akcija jezika zaobiđe nazvat ću uvjetno *formulama*.

0.2. Poznato je da leksičke riječi (kao *jabuka*) imaju denotaciju i predmetno značenje, a gramatičke riječi (kao *ili*) nemaju denotaciju i predmetno značenje. U poznatom Ogde—Richardsovu semantičkom trokutu predmeta, označitelja i označenog u ovom slučaju ispunjaju se mjesto predmeta i označenog, dok mjesto označitelja u trokutu zauzima tabuirajuća formula.

1.0. Formule za tabuiranje u hrvatskom jeziku razmotrit ćemo po predmetima a. *smrt* (kao pojam 'prestanak života') b. *bolest* (kao pojam 'poremećaj u radu organa tijela') i c. *seksualnost i estetika prirodnih funkcija*. (Temu koja nas zanima kao postupak koji ostavlja traga u gramatičkoj fakturi suvremenoga hrvatskog jezika, ograničit ćemo prema davnašnjim vjerovanjima i praznovjerjima i njihovoj ostavštini u jeziku.)

2.0. Najpreči način da se spomene približavanje smrti jest da se spomene ili kontekstom pretpostavi život u gramatički dovršenoj rečenici s bitnim dijelovima kao *ide kraju (života)* ili *približavati se kraju (života)*, dok *kopnjeti* i *gasiti se* ostaju metaforička sredstva za zaobilaženje riječi *smrt*. Smrtni čas kao neminovnost koja se mora pripravno dočekati tabuira se u posve racionalnom diskursu formulama *jednoga dana, (jednoga dana/onda) kad mene/nas ne bude*, prilogom vre-

mena u sintagmatskoj vezi i vremenskom rečenicom tautološkog sadržaja: praktički se ponavlja točka u vremenu koja se odnosi na neki sadržaj koji će biti izrečen ili pretpostavljen glavnom rečenicom koja ima sadržaj 'poslije moje/tvoje smrti', 'kad ja umrem/kad svi pomremo' i sl. Sama smrt, ne samo smrtni čas, pokriva se formulom *ono najgore*. Kad jezik pobija svoju akciju da imenuje, onda — kako ćemo dalje vidjeti — pribjegava zamjenjivačko-upućivačkim riječima. Ova zalihosna veza u kojoj je superlativ već nekako "određen" ima takvu zamjenjivačko-upućivačku riječ *ono*. To je, opet, gramatički logično, jer zamjenica 3. lica nije u situaciji, pa kao praktički pokazna a ne lična zamjenica (bez okazionalnih značenja), za razliku od 1. i 2. lica, ima sva tri roda te se može pridjenuti neutralnom pridjevu. Formula *ono najgore* najčešće se smješta u pogodbenu rečenicu *ako se meni/tebi dogodi ono najgore*, koja može biti dio složene rečenice ili teksta. Takva rečenica može se formalno-jezično isprazniti od sadržaja: *ako se meni što dogodi*. Formalistički provedena analiza mogla bi dokazivati da se tu ne zna što bi se moglo dogoditi. Analiza situacije i konteksta pokazat će da se ovdje tabuira smrt kad rečenica ima funkciju formule.

2.1. Poseban oblik smrti, samoubojstvo, nije tabuiran. Prema imenovanju *ubiti se* i opisima tehnike (*objesiti se, otrovati se*) frazom *dignuti ruku na sebe* ima stilsko-sinonimski, ali ne i tabuirajući značaj. Oblici oduzimanja života (*staviti pred zid* u značenju *strijeljati, skratiti za glavu* itd.) jednako ne nastaju u strepnji pred posljednjim pitanjima, pa su zapravo sinonimi-slike. Međutim, slika sama, bez verbalnog izraza, jest pokret pruženom šakom preko grla, gdje jezik već odustaje od sama sebe.

2.2. Susana Sontag u briljantnoj knjizi *Bolest kao metafora* zapazila je kako je tuberkuloza sa svojim ražarenim obrazima ispunila romane i kašljem u pratnji orkestra obišla svjetske operne pozornice. Grudobolnik i grudobolnica bili su romantični. Rak, bolest današnjice, nema te aure. Dok za bolesti pluća jezik čuva repertoar riječi (*sušica, jektika, grudobolja, prsobolja*), bolesti današnjice, bez ljepote i uređene tako da se ne umre u svom krevetu, nego uz aparate, praktički postoje kao termini, a ne kao riječi prirodnog jezika. Te su bolesti tabuirane u objavi smrti, kad svima lakne, formulama *nakon opake* ili *nakon duge i teške bolesti* i *nakon kratke i teške bolesti*, što je vremenska odredba uz predikat. *Kratka (teška) bolest* može biti srčani i moždani udar, formula je dvosmislena ili višesmislena u konotaciji i zato dvosmisleno ili višesmisleno denotira. Ona ne uspostavlja stručno posvećenu opreku *srčani : moždani* u konotacijama, nego svoje denotacije dovodi u opreku prema denotacijama formule *duga bolest*, što može biti rak ali i svako drugo mukotrno bolovanje. Vidimo da je prirodni jezik ravnodušan na znanstveni sadržaj, a pogotovu na terminološko dogovoreno značenje. Prirodni jezik ima svoju, a ne scijentificiranu istinu, pa u leksikografskoj obradi uz ono *što je što* nije manje važno ni što se pod time *misli*. Snažna težnja da se ime smrtonosne bolesti ili neposrednog uzroka smrti ne izrekne, proteže se i na sam pojam bolesti uopće. Izraz *bolestan je* lako se izgovara kad se misli na prehladu, teži oblici traže eufemizam (*nije najbolje, nije dobro*), a strah pred najtežom bolešću neodređenog značenja traži formulu *nositi nešto u sebi*.

2.3. Jezična sredstva za prihvatljivo imenovanje najintimnijih odnosa i prirodnih

funkcija protuteža su inače razrađenoj frazeologiji i rječniku čija se vulgarnost u kolokvijalnom sloju jezika gubi u blagim obrisima. Društveno-sociološka nadgradnja pri tome manje moralizira kad se radi o izmjeni stvari nego o emocionalno-erotskom životu. Ozloglašena izravnost toga rječnika i frazeologije pokazuje i drugo lice: stabilan ukus koji se može vezati uz ono što inače nazivamo narodnim životom i običajima. Leksičko sredstvo *spavati (s kim)* i frazom *ići od sebe* kao dio opće (i pučke) frazeologije (što odgovara knjiško-terminološkom *obavljati stolicu*) ne tabuiraju, već predstavljaju prihvatljiviju jezičnu mogućnost. U ovom krugu značenja, gdje nema straha od imenovanja, pojavljuje se riječ *stvar*. Ona bi bila šifter prema dosta općenitoj Jespersenovoj definiciji »words whose meaning differs according to the situation«. Uz zamjenjivačko-upućivačku riječ tvori sintagmu *ona stvar*, koja uključena u rečenicu i kontekst ima i posebnu semantiku u gramatici broja — u jednini može značiti jedno, a u množini drugo, zavisno od značenja upravnog glagola, i daje nešto pristojnije mogućnosti (*ona stvar* = spolni organ, *one stvari (raditi)* = a. seksualni akt b. funkcija probave. Ovdje se ponovno potvrđuje uloga zamjenjivačko-upućivačkih riječi (zamjenica koje ne zamjenjuju). One imaju apstraktan sadržaj koji se ne ispunjava imenovanjem, nego pokazivanjem.

3.0. Težnja da se ne imenuje ono što izaziva strah i tjeskobu (ili se opire moralu i ukusu) oblikuje odgovarajuće preskriptivne simbole. Oni mogu biti a. gramatički dovršeni, npr. Imperativne rečenice *pomakni se s mjesta* (kad se na bilo koji način spomene ili nasluti da će se spomenuti bolest i smrt) i *iako si svoj, pokrij se* (opomena da otvorenost u izražavanju ima granice), b. gramatički nedovršeni *da ga ne spominjemo* (obično kad se zna da je riječ o raku ili kad se on identificira) kao izrazito kolokvijalna činjenica. To je poseban tip jezične igre podrazumijevanja bez imenovanja. Formalno vezno sredstvo zavisne rečenice ne nalazi glavnu rečenicu, pa je ovu konstrukciju ispravno shvatiti kao činjenicu teksta i govora, a ne jezika kao strukture. U simbolima zabrane predmetno značenje jest akcija koja se osujećuje, koju čovjek govornik sam sebi brani. To nije subjektivan stav onoga koji preskriptivni simbol iskazuje, nego tip ponašanja koji se traži. Označitelj ne izražava, nego sprečava djelatnost stanovitog tipa.

3.1. Razgovor o bolesti i smrti neodoljivo podsjeća na Nietzscheove riječi da tu govorimo o krajnjim stanjima i da na njih mislimo. Strah, a s njim bojažljivost i poniznost kad se misli na *najgore*, nije u skladu s pomanjkanjem samilosti, pa i sa surovošću prema bolestima na koje nailazimo u sporim ili teško odredljivim procesima: izobličenja od bolesti kostiju, degenerativni procesi i demencije praćeni su raširenom sinonimijom često podrugljivih riječi i frazema.

3.2. Doživljavanje krajnjih stanja u oprekama semema i bez formativa (život — smrt, zdravlje — bolest, pristojno — nepristojno) u skladu je s općom sklonošću jezika k oprekama (svršeno — nesvršeno, opće — pojedinačno, izbrojivo — neizbrojivo). Taj doživljaj zaobilazi jezični standardni, doslovni i stručno-znanstveni formativ tehnikama tabuiranja i verbalnih simbola. Ovaj postupak — kako je uvodno rečeno — ne možemo poistovjetiti s praznovjerjem i njegovom ostavštinom u jeziku (kao što su

imena *Vuk* ili *Prodan*). Ovdje se radi o spoznaji čovjeka suvremene civilizacije o tome kako malo ima mogućnosti da nečim što bi se shvaćalo kao lijepa smrt popravi cijeli život, a kako velika prijetnja postoji da smrću bez ljepote pokvari i lijep život. Postupak svjesnog tabuiranja, dakle, postupak je odvrćanja lica od sadržaja, ali i od užasavajućeg metaforičkog formativa (*rak*). Odustajanje od obavijesnosti može se interpretirati kao sporazum ili ugovor svih sa svakim o najmanje uznemirajućem suočavanju s prirodnim činjenicama (funkcijama) i neizbježivim neminovnostima. Kad se ovako oduzmu jeziku (leksiku) mogućnosti da izravno imenuje, onda kuca čas i da se onaj koji radi na rječničkom materijalu zapita o granicama svojih mogućnosti kao leksikografa i da ih potraži na planu frazeologije kao manje ovisne o značenju.

TABOO FORMS IN THE CROATIAN LANGUAGE

Summary

The author discusses some taboo formulas in the Croatian language related to illness, death and sex.